

'Ho, ho, kom naar de kerst-show'

Spektakelstallen tussen communitas en competitie in de Kempen *

Gerard Rooijackers

Grote blijdschap. In een plantsoentje op de Heuvel werd dat jaar een 'levende kerststal' geïnstalleerd, wat zeggen wilde: een beeldengroep op ware grootte met levende have. Achter de nog lege kribbe lagen, huiverend ondanks de elektrische verwarmingsbakken, een echte os en een echte ezel aan de ketting. In het gemeentegras rondom de stal stonden schapen, en zelfs was er een geit met jong.

Uit protest omdat op last van het katholieke gemeentebestuur die kerstavond de cafés zo vroeg sloten, ontvoerden Albert Egberts senior en enkelen van zijn kroegmaten de Heilige Jozef. Hun daad wekte enige beroering onder de dieren, maar bleef – misschien door de dichte mist – verder voorlopig onopgemerkt. Ze zeulden een poos met het loodzware beeld door Geldrop, overwogen nog het in de Dommel te gooien, maar lieten het ten slotte, moegesjouwd, ergens op een trottoir aan zijn lot over.

Toen Albert zich met oom Hasje, die zijn legeruniform droeg, bij de bushalte aan de Mierloseweg opstelde, hoorde hij een klaaglijk gemekker uit de mist komen. Even later doemde zijn vader voor ze op, met in zijn armen een klein geitje, dat bij stevig tegen zich aan gedrukt bield.

'Kijk, Albert... voor Kerstmis', lalde de man. 'Gevonden bij een stalletje... eerlijk overgekocht van de pastoor (...).' Met het spartelende dier strompelde hij de mist in. (...)

Toen ook uit de richting van de Textielstraat niets meer vernomen werd, lichtten van heel dichtbij – geruisloos – de gele koplampen van de bus op. Stille Nacht, Heilige Nacht.

Behalve Albert en zijn oom waren er maar drie passagiers, en bij de halte in het centrum wachtte niet meer dan één persoon, die echter weinig haast maakte in te stappen, terwijl toch de deuren wijd open stonden en een klamme kou naar binnen zogen. Hoe dik zijn moeder hem ook ingepakt had, Albert rilde en rilde – maar dat kon ook met het lot van het geitje te maken hebben. 'Stap in, slome', siste oom Hasje, toch al ontdaan door de beledigingen van zijn zwager.

*
De koptitel van dit artikel is ontleend aan een spontane notitie van een jeugdige invuller van de vragenlijst met betrekking tot kerststalbezoek te Zeelst, gemeente Veldhoven (N.-Br.), 26-12-1994 (fo. 68).

De chauffeur stak zijn kop naar buiten. 'Nou, meneer, wâ doen we? Spataderen zijn ook zo'n pretje niet. As ge nog mee naar Eindhoven wilt, moet'e vlug zijn. Dit is de leste rit.' De gestalte in de mist gaf geen sjoege, en bleef roerloos staan. *'Dan verrekt', riep de bestuurder. De deuren klaptten sissend dicht en de bus trok op. In het voorbijgaan keek Albert in het starre, bebaarde gezicht van een man met zeer lang haar, die als een zigeunerin gekleed ging.*¹

Kerstmis in de Kempen, Sint Jozef bij de bushalte. In de jaren waarover Adri van der Heijden in zijn barokke streekroman *De gevarendrieboek* uit 1985 schrijft, dat is zo de periode rond 1961, was het fenomeen van de levensgrote kerststal in de openlucht nog een nieuwigheid waarover verhalen werden verteld. De bovenstaande passage behoort namelijk min of meer tot de moderne anekdotische orale cultuur van de Kempen,² waaruit Van der Heijden in zijn werk met graagte put. Met de Kempen wordt hier de streek bedoeld die langs de Belgische grens, ten zuiden van Tilburg en Eindhoven, is gelegen. Deze regio wordt ook wel aangeduid als 'Kempenland' of 'de kleine Kempen'; onder het 'Groot-Kempense gebied' of 'de grote Kempen' verstaan we de uitgestrekte, grensoverschrijdende landstreek tussen Antwerpen en de Peel.

Het betreft een nagenoeg homogeen katholiek gebied met 'arme zandgronden' en 'vroom plattelandsvolk', zoals respectievelijk realiteit en beeldvorming willen. Het is een gebied waar romantische kunstenaars en romanschrijvers zich thuis voelden en hun werken situeerden. Het is de streek 'waar de ster bleef stille staan' en waar de heilige familie op haar vlucht naar Egypte zeker onderdak zou hebben gevonden.³ Waar vroeger pelgrims en kloosterlingen de Kempische landwegen bevolkten, daar gaan tegenwoordig de toeristen hun al lang niet meer heilige vrije tijd doorbrengen, aangelokt door het via vvv's en musea in navolging van de oude romantici gereproduceerde beeld van een schraal gebied met desalniettemin een in cultureel opzicht rijke en ongerepte traditie.⁴ Het is deze wereld, waarin de kerststallen gedijen en 'leven'.

Het is op het eerste gezicht wonderlijk dat juist in een periode van toenemende secularisatie en ontkerkelijking her en der in Zuidoost-Brabant dergelijke openluchtstallen met levende have in zwang komen. Kennelijk hebben deze kerststallen meer dan alleen een religieuze betekenis voor de initiatiefnemers, bouwers, beheerders en bezoekers. Het

1

Van der Heijden 1985, 132-133.

2

In Valkenswaard en Dommelen deden destijds soortgelijke verhalen de ronde (mededeling Peter Meurkens).

3

Vgl. bijvoorbeeld de werken van Timmermans (1925) en Coolen (1937).

4

Zo was in 1991/1992 in het Noordbrabants Museum te 's-Hertogenbosch een tentoonstelling te zien met als suggestieve titel 'Rijke oogst van schrale grond. Een overzicht van de Zuidnederlandse materiële volkscultuur, 1700-1900'.

zijn dan ook niet zozeer de verschillende materiële gedaanten waarin de stallen zijn vormgegeven die mij hier interesseren, als wel de vraag naar de verschillende symbolische betekenislagen die aan de hand van dit kalendergebruik zijn te onderkennen. Alvorens echter nader op deze actuele 'traditie' in te gaan, wordt een beknopte oriëntatie geboden op enkele sociaal-culturele aspecten van de kerstviering in het Zuidnederlandse, en meer in het bijzonder Kempense, verleden.⁵

▲
Zelfgemaakte kerstkistjes met wassen Jezuskindjes worden verkocht bij de zusters clarissen te Turnhout (Foto: Rosa Verhoeve, december 1995).

'Laat Duitschland zijn kerstboom'

De kerstboom is, in weerwil van allerlei wilde en schier onuitroeibare interpretaties,⁶ een recent verschijnsel in de Nederlandse huiskamer. De kerstboom in de vorm van een kleine spar deed omstreeks het midden van de negentiende eeuw zijn intrede in kringen van stedelijke middengroepen in het westen des lands. Dat het een innovatie uit het Duitse cultuurgebied betrof wordt treffend geïllustreerd door de omstandigheid dat het met name uit Duitsland afkomstige, al dan niet protestantse, huishoudens waren die de kerstboom alhier introduceerden.⁷ In katholieke kring was de kerstboom hier te lande aanvankelijk niet onomstreden; het was verdacht als 'heidens symbool'. Zo memoreert de Bossche middenstander Jan van Dijk in zijn geboekstaafde jeugdherinneringen dat er omstreeks 1928 nauwelijks een kerstboom aan te pas kwam: 'Ons werd verteld dat het zetten van een kerstboom iets heidens was. Eén ding weet ik nu zeker, namelijk dat het een heidens karwei is om zo'n ding te plaatsen. Bovendien moest je in die tijd vijftig cent neertellen voor een manshoge kerstboom.'⁸

Was de kerstboom in Duitse protestantse milieus in de negentiende eeuw volop ingeburgerd, de Nederlandse geloofsgenoten stelden zich veelal heel wat terughoudender op. Zo is bijvoorbeeld in het protestantse deel van de *Encyclopedie van het Christendom* in 1955 (in tegenstelling tot de katholieke versie overigens) geen afzonderlijk lemma aan de kerstboom gewijd, maar wordt een pejoratief overzicht gegeven van 'kerstgebruiken'. Niet zonder ironie verstaat de Rotterdamse evangelisch-lutherse predikant H.J. Jaanus hieronder 'de bonte verzameling van heterogene en oeroude gewoonten (van het eten van plumpudding af tot het kindjewiegen toe), waarmee de mensen van het

⁵
Vgl. ook Rooijackers 1995.

⁶
Vgl. Van Gilst 1971 en meest recent: Van Renterghem 1995 (1996).

⁷
Vgl. Dekker 1982.

⁸
Van Dijk 1994, 76.

noordelijk halfroond de donkerheid en saaiheid van de midwinter trachten te verdrijven. Spijzen (indien enigszins mogelijk wild en gevogelte) en drank (liefst alcohol of chocolademelk) zijn daarbij de onmisbare attributen, en zekere gewassen als sparregroen, hulst, mistletoe en kerstroos mogen niet ontbreken. (...) Het duistere seizoen dringt de mensen naar de intimiteit der verwarmde binnenkamer en bij het licht der ontstoken kaarsen ontdekken zij flauwelijk de naaste. (...) Heidens natuurgevoel en christelijke bevlieging spelen onontwarbaar in Kerstgebruiken dooreen. Zij maskeren eerder wat Kerstmis beduidt dan dat zij kennis schenken aangaande het vleesgeworden Woord.⁹

Niet alleen in het Noordnederlandse minderheidskatholicisme, dat was gevormd door eeuwen Hollandse Zending, maar ook in van oudsher homogeen katholieke gebieden als de huidige provincies Noord-Brabant en Limburg zetten vele zielzorgers grote vraagtekens bij het in huis halen van bomen om ze feestelijk op te tuigen. Opmerkelijk is dat hierbij niet zozeer verwezen werd naar het modieuze van de innovatie, maar juist naar de veronderstelde heidense achtergrond die in de middeleeuwen zou zijn gekerstend. Zo stelt de Limburgse pater J. Nouwens in de katholieke pendant van de *Encyclopedie van het Christendom* uit 1956 dat de met engelenhaar, snuisterijen en kaarsen versierde naaldboom 'waarschijnlijk uit het Germaanse midwinterfeest' stamt 'maar met name reeds in de middeleeuwse Kerstspelen' werd gekerstend 'tot symbool van Christus als de nieuw geplante levensboom van het heropend paradijs'. Hij sluit zijn beschrijving in kritische zin af met de opmerking dat van deze christelijke symboliek in het veel verspreide volksgebruik niet veel meer te bespeuren is.¹⁰ Kritiek, maar ook berusting klinken hier door; de kerstboom was destijds dan ook niet meer uit de katholieke huishoudens weg te denken.

Anderzijds werd het burgerlijke ideaal van huiselijkheid, dat zich heel goed liet rijmen met de Duitse culturele vormgeving van het kerstfeest, door de clerus volledig onderschreven in zijn offensief tegen openbaar vermaak en drankmisbruik. De kerstbomen werden dan ook wel vergoelijkt, bijvoorbeeld door Nouwens, als iets dat 'in christelijke milieu's in ere' wordt gehouden omdat het 'een zekere sfeer' met zich meebrengt. 'Maar zij worden zelfs met bijzondere zorg gecultiveerd waar het christelijk geloof totaal is verdwenen en waar ook al geen reminiscenties aan oude heidense cultusvormen zijn overgebleven.' Nou-

9
Jaanus 1955.
10
Nouwens 1956.

wens wees zijn lezers daarentegen op het 'vanuit een christelijke gedachte' aanbevelenswaardige gebruik om met Kerstmis de armen en noodlijdenden met aalmoezen te bedelen.¹¹

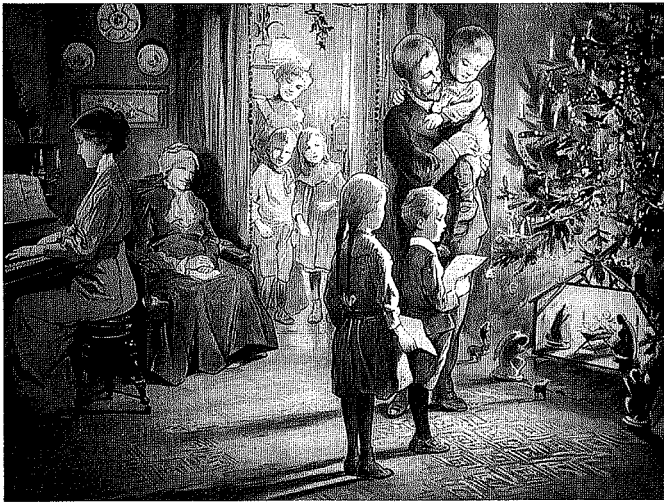
Maar niet alleen uit klerikale hoek vernemen we kritische geluiden. Ook folkloristen stoorden zich in meer of mindere mate aan deze buitenlandse innovatie in het Nederlandse rituele december-repertoire. Zij twijfelden weliswaar niet aan de Germaanse herkomst – de kerstboom zou een naar het Midwinterzonnwendefeesst verplaatste meiboom zijn – maar de recente introductie (die elke hedendaagse etnoloog toch aan het denken zou hebben gezet) van deze vreemde eend in de Nederlandse bijt werd argwanend gezien. Zo riep Eelco Verwijs in zijn studie over Sinterklaas uit 1863 reeds veelzeggend: 'Laat Duitschland zijn kerstboom!' De Vlaamse volkskundige A. de Cock constateerde in 1921 dat de kerstboom in Westvlaamse steden en dorpen nog onbekend was. In 1935 beweerde P.W.J. van den Berg met stelligheid dat in geen enkel boerenhuis in heel Nederland een kerstboom te vinden zou zijn.¹² Aan dergelijke stedelijke fratsen deed de 'ongerepte' plattelandsbevolking niet mee, zo namen de toenmalige folkloristen impliciet aan. Hun cultuurdiagnose werd evenwel gelogenstraft door de snelle opkomst van het 'burgerlijke kerstfeest' inclusief de kerstboom buiten de steden vanaf de jaren dertig.

Zowel in protestantse¹³ als in katholieke kring heeft bij de acceptatie van dit type kerstviering, waarbij de boom een centrale plaats innam, het onderwijs in het begin van

¹¹
Ibidem.

¹²
Vgl. Ter Laan 1949, 176 met aldaar verdere verwijzingen.

¹³
Dekker (1982) wijst op de grote rol die de protestantse zondagsscholen hebben gespeeld bij de introductie van de kerstboom.

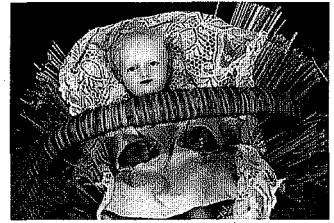

◀
Schoolplaat met een voorstelling van een huiselijke kerstviering, omstreeks 1915 ontworpen door P. van Geldorp voor de firma Malmberg te Nijmegen. Collectie Gemeentelijk Museum Veldhoven.

de twintigste eeuw een grote rol gespeeld. Zo bevond zich op nagenoeg elke katholieke lagere school in Zuid-Nederland een fraaie serie schoolplaten van de firma Malmberg uit Nijmegen en Den Bosch. Tot deze reeks uit omstreeks 1915 behoorde onder meer een kleurige plaat, gelithografeerd door P. van Geldorp, met een voorstelling van een huiselijke kerstviering waarbij heel prominent een kerstboom figureert. De met brandende kaarsjes en slingers opgetuigde boom oogst veel bewondering van jong en oud. De vader heeft aandacht voor zijn kinderen en vormt een toonbeeld van huiselijke cultuur die in schril contrast staat met het caféleven op zon- en feestdagen van die tijd, waarover Adri van der Heijden nog zo beeldend rept. Moeder speelt kerstliedjes op de piano, die worden meegezongen door de twee kinderen staande bij de onder de boom opgestelde kerststal. Grootmoeder kijkt vanuit haar zetel goedkeurend toe. We zijn hier kortom bij een deugzaam, katholiek gezin. De familie komt, blijkens het dienstmeisje in de deuropening en de keurige kleding, van goeden huize. Kortom: het is *home, sweet home* wat de klok slaat.

Deze schoolplaat van het huiselijke kerstfeest hing, om een concreet voorbeeld te noemen, in de decembertijd ook in de lagere school van het kleine Kempense dorpje Hulsel in Noord-Brabant, ten zuidoosten van Tilburg nabij de Belgische grens. De plaatselijke plattelandskinderen werden door deze plaat geconfronteerd met een vorm van kerstviering die hun van huis uit volkomen vreemd was. Men ging thuis – afgezien van enkele notabelen zoals de arts, notaris en (inderdaad) de schoolmeester – niet zo deftig gekleed en men had geen piano, maar ook hadden veel plattelandshuishoudens toentertijd nog geen kerststal, laat staan een kerstboom. Niet dat er geen dennebomen beschikbaar waren, integendeel. Juist in deze tijd waren vele woeste heidevelden ontgonnen en beplant met naaldhout, onder meer ten behoeve van de opkomende mijnbouw in Zuid-Limburg. De aanblik van de romantiserende Malmberg-plaat zal menige kinderziel getroffen hebben. Onbewust, maar zeker niet onbedoeld, werd men geconfronteerd met een heel andere wijze van kerstmisvieren die meer inhield dan een spannend bezoek aan de nachtmis waarbij de huiselijke gezelligheid zich groten-deels beperkte tot warm worstebrood bij thuiskomst.¹⁴

Nu dienen we te waken voor overdrijving: de perceptie van ‘gezelligheid’ kan per groeps cultuur en periode im-

(Sancta Nostalgia:)

Een nostalgisch kerstkindje van was op een stukje handgekloste kant in een oude Eiermand, Eersel (Foto: Rosa Verhoeve, december 1995).

¹⁴

In Honselersdijk (Zuid-Holland) werd volgens volkskunde-vragenlijst 22 (1958) van het P.J. Meertens-Instituut na de nachtmis thuis beschuit met meisjes gegeten!

mers sterk verschillen. Anderzijds dienen we de invloed van deze effectieve beeldmedia niet te onderschatten, te meer daar bevoegen onderwijzers aan de hand van de schoolplaten veel konden vertellen dat grote indruk maakte, hetgeen volwassenen zich nog goed kunnen herinneren.¹⁵ Daarbij komt dat de schoolplaten in de educatieve context van het schoollokaal ook een gelegitimeerd beschavingsideaal vertegenwoordigden waarin de normen en waarden van de burgerij dominant waren. Ook al is de invloed van de schoolplaten moeilijk te meten, feit is wel dat een generatie later veel huishoudens, ook in het perifere Kempense Hulsel, een kerstviering kenden die heel wel geleet op het door Malmberg via de beeldcultuur gepropageerde ideaal.¹⁶ De schoolplaten figureerden dan ook als exponenten van een specifiek beschavingsideaal dat een van zijn belangrijkste steunpilaren in het onderwijs vond. De kerstboom heeft sindsdien een gestage opgang gemaakt, zozeer dat zelfs huishoudens zonder kinderen en alleenstaanden zich van zo'n boom gingen voorzien. Zeker sinds de jaren zestig kan men dan ook nauwelijks met recht en reden zeggen thuis Kerstmis te 'vieren' zonder dat een boom is gezet. Zelfs in Zuidnederlandse cafés zouden de kerstbomen hun intrede doen...

Sinds enige tijd is de kerstboom ook doorgedrongen tot de kerkelijke priesterkoren en altaren; er is nauwelijks een katholieke parochiekerk meer waar niet een of meerdere kerstbomen staan. De aanvankelijk afwijzende houding is omgeslagen in een zeker enthousiasme: de kerk wordt met het naaldhout in de decembermaand, zodra Sinterklaas het veld heeft geruimd, sfeervol en stemmig – om niet te zeggen: huiselijk – ingericht. Maar niet overall worden de dennebomen toegelaten in het sacrale domein. Zo weigeren de paters redemptoristen in het klooster te Wittem in Zuid-Limburg (vooralsnog) om bomen te plaatsen. Men houdt het aldaar principieel bij een 'bijbelse' kerststal die sinds jaar en dag wordt opgekalefaterd en opgesteld.

Het ritueel van 'stalletjes kijken'

Een min of meer nieuw 'volksgebruik', dat in de jaren tachtig is opgekomen, is het systematisch bezoeken van kerststallen. Het betreft hier dan niet zozeer de kleine stallen die 'vanouds' in de parochiekerken werden geplaatst¹⁷

15

In 1993 werden de oude schoolplaten van de lagere school te Hulsel openbaar verkocht. Bij die gelegenheid kwamen zeer veel oud-leerlingen om de favoriete platen uit hun jeugd te verwerven, waarbij soms stevig tegen elkaar werd opgeboden. Aan de hand van de platen werden veel herinneringen opgehaald aan leerkrachten, onderwijssituaties en de eigen jeugd (veldwerk auteur, maart 1993).

16

Vgl. de verspreidingskaarten van de kerstboom omstreeks 1900 en 1934 in Voskuil 1973.

17

Volgens Panken werd pas in 1886 een kerststal op het priesterkoor van de kerk te Bergeijk in de Noordbrabantse Kempen geplaatst; in 1887 ook met herders en de drie koningen erbij. In het derde jaar dat het stalletje er stond, in 1888, was het 'prachtiger dan te voren'. Zie Meurkens 1995, viii.

en die per toerbeurt werden bezocht volgens het klassieke kinderritueel van 'stalletjes kijken',¹⁸ maar veeleer grote 'spektakelstallen'. In het bisdom Den Bosch spant hierbij de enorme kerststal in de Sint-Janskathedraal de kroon. In feite vormt de stal met de heilige familie maar een klein onderdeel van de stoet opgezette (deels exotische) dieren en attributen die in de zuidelijke zijbeuk staan opgesteld. De stal trekt de laatste jaren telkens zo'n tweehonderdvijftigduizend bezoekers, vooral gezinnen met kinderen.¹⁹ Om de stroom in goede banen te leiden worden in de kathedraal dan ook dranghekken geplaatst. Staat de kerststal in de kathedraal binnen en zijn daar 'slechts' opgezette dieren te zien, de kleinere gemeentelijke of parochiale stallen zijn in toenemende mate in de openlucht opgesteld en voorzien van levende have. Behalve de onvermijdelijke os en ezel lopen er schapen, geiten, kippen, ja soms zelfs koeien en een echte – veelal van een evenementenbedrijf ingehuurde – kameel.

Ook de heilige familie wordt in toenemende mate bij wijze van rollenspel uitgebeeld. We kunnen het beschouwen als een moderne variant van het liturgisch drama, waaruit de kerststal in zekere zin overigens is voortgesproten.²⁰ Jozef en Maria worden dan vertolkt door plaatselijke jongeren, veelal gerekruteerd uit gelederen van de Katholieke Plattelands-Jeugd (KPJ) of scouting. Gezinnen waar pas een baby is geboren worden zonder blikken of blozen benaderd om hun prille telg als kindje Jezus te laten figureren. Om de baby's die deze eer te beurt vallen niet overmatig te belasten worden wisseldiensten opgezet. Soms speelt de natuurlijke moeder voor Maria, waarbij ze zich achter de coulissen terugtrekt wanneer het

18

Het bezoeken van parochiale kerststallen is niets nieuws. Jan van Dijk uit 's-Hertogenbosch herinnert zich het kerststallenbezoek uit zijn jeugd in de jaren dertig nog goed: 'Tijdens de kerstdagen gaven wij ons ook over aan het ritueel van "stalletjes kijken"'. De route was elk jaar hetzelfde en voerde ons langs zes stalletjes. Ik heb hem zo vaak gelopen dat ik de routebeschrijving hier zo kan noteren. Eerst gingen we naar de kapel van de Theresiaantjes in de Clarastraat, daarna naar de kapel van de zusters in de Choorstraat. Vervolgens naar de St. Jan, en via de Paterskerk in de St. Jozefstraat naar de kapel van de Zusters van Liefde, die tegenover de St. Jacobskerk woonden. Tot besluit gingen we naar de St. Jacob. Het bezoek aan het stalletje van de Zusters van Liefde in de Hint-hamerstraat duurde vaak wat langer, doordat daar tegen het middaguur altijd wel een paar nonnes rondliepen die om een praatje verlegen zaten', Van Dijk 1994, 79.

19

'Kerststal St. Jan in opbouw', *Brabants Dagblad* 22-12-1994: 'Naar schatting 200.000 tot 300.000 mensen bezoeken elk jaar de bijzondere kerststal in de Bossche kathedraal. Tijdens topdagen waren er in de voorafgaande jaren zeker 15.000 mensen in de kathedraal. De bezoekers kwamen met bussen uit het hele land, maar ze komen ook uit het buitenland.'

20

Vgl. Mak 1948, 105-131.

De 'acteurs' van de kerststal in Gemeentelijk Museum 't Oude Slot te Zeelst, gemeente Veldhoven (Foto: Renate van de Weijer, 26 december 1994).

kind gevoed of verschoond moet worden.²¹ Hier komt de lichamelijke in het geding en bereikt het spel een schaamtegrens waar toeschouwers bij het 'Kindje Jezus' niet worden getolereerd. Wordt Jozef in de beeldende kunst volgens traditie uitgebeeld als een oude man, bij de levende kerststallen heeft hij doorgaans nog het dons achter de oren... Bezoekende kinderen krijgen op sommige plaatsen warme chocolademelk waarbij, als ware het een echte kraamvisite, beschuit met muisjes (bij voorkeur blauwe, het betreft immers een jongetje) wordt geserveerd.

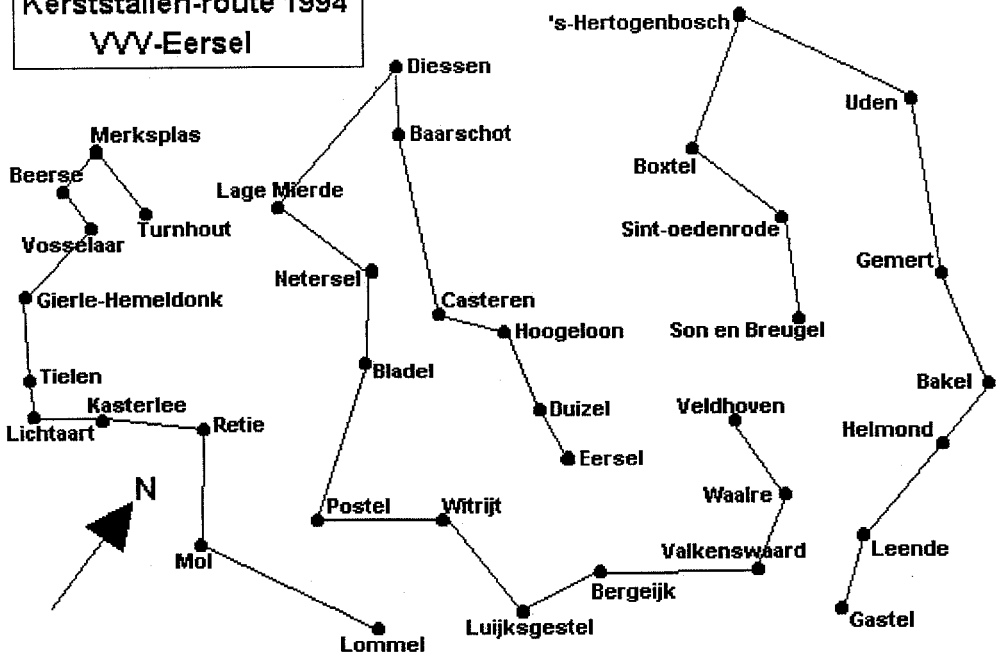
De Verenigingen voor Vreemdelingenverkeer (vfv) spelen op deze kerststal-cultus sinds enige tijd handig in: zo zijn er speciale kerststalroutes die per auto zijn af te leggen, compleet met een in brochures beschreven overzicht van beschikbare attracties en specialiteiten. Ook organiseren sommige touringcarbedrijven in Kempen en Meierij tussen Kerstmis en Driekoningen speciale kerststalroutes.²² Dergelijke vfv-routes bestaan reeds geruime tijd in de Antwerpse Kempen, vanwaar het gebruik lijkt te zijn overgewaaid naar Nederland.²³ De gewoonte om kerststallen in de openlucht te bouwen stamt in Vlaanderen uit 1957. In Turnhout, de hoofdstad van de Antwerpse Kempen, werd toen voor het eerst buiten tegen de kerk aan de Grote Markt een kerststal neergezet. Het betrof een stal

▲ Bij de museale kerststal te Zeelst worden warme chocolademelk en beschuit met muisjes aan de kinderen uitgedeeld op beide kerstdagen (Foto: Renate van de Weijer, 26 december 1994).

Overzicht van de vier verschillende routes (geografisch niet correct weergegeven) uit de kerststallenbrochure van de vfv te Eersel in 1994. Eén route is geheel gesitueerd in de Antwerpse Kempen.

**Kerststallen-route 1994
Vfv-Eersel**

gebouwd met hout, leem en stro – geheel volgens de toentertijd geïdealiseerde eenvoudige Kempense bouwtrant. Het lijkt niet toevallig dat juist deze jaren samenvallen met het begin van het Vlaamse Openluchtmuseum Bokrijk nabij Genk.

De stal is sindsdien jaarlijks present, omlijst met veel dennegroen en levende beesten. De figuren zijn op ware grootte levensecht vervaardigd van was. De Turnhoutse stal vereist wat exploitatie betreft een professioneel beleid, hetgeen onder meer tot uitdrukking komt in een speciaal daartoe ingesteld comité onder de titel 'Kerstmis in de stad'. Dit organisatiekader zorgt ook voor allerlei begeleidende activiteiten, zoals openbare koorzang.²⁴ Het Turnhoutse voorbeeld werd al snel nagevolgd, waarbij de verschillende buurgemeenten ernaar streefden de gestelde standaard te evenaren en liefst te overtreffen in Kempense eigenheid. Een goed voorbeeld hiervan is het plaatsje Vosselaar, waar op het marktplein een stal is gebouwd met oude eiken balken en schuurdeuren. De stal is zo stevig dat zowel de heilige familie, die hier is aangevuld met grootmoeder Anna en Kempense stropers, alsook de vele bezoekers beschut zijn tegen weer en gure wind. Wanneer het bouwen van stallen in de loop der jaren minder mogelijkheden tot profilering biedt, wordt het programma met randactiviteiten steeds meer uitgebreid. Zo worden in de buurgemeente Beerse bezoekers op de feestdag van Onnozele Kinderen (28 december) in de gelegenheid gesteld om met een ouderwetse huifkar een fakkeltocht te maken langs de drie plaatselijke kerststallen.²⁵ Met name dergelijke stoeten mogen zich de laatste jaren in een toenemende populariteit verheugen.

Soms wordt dan op de plaats van bestemming een kerstspel opgevoerd, zoals in Zoersel ten zuiden van Westmalle. Elke avond wordt daar 'in Kempische stijl' de novelle *De offergave van de stropers* uitgebeeld.²⁶ In het gehucht Gierle-Hemeldonk bij Turnhout wordt door plaatselijke amateurs tussen kerst en nieuwjaar 's avonds het spel *Waar de ster bleef stille staan* van Felix Timmermans opgevoerd in en om de nagebouwde kerststal die, heel bijzonder, is voorzien van een heren- en damestoilet. Dit spel behoort als het ware tot het collectieve geheugen van veel Vlamingen; maar ook Nederlanders komen met busladingen op deze attractie af. Vele touringcar-bureaus en vvv-organisaties verzorgen vanuit Nederland grensoverschrijdende bustochten als kerststallenroute met als

21

Vgl. de gang van zaken bij de kerststal in Gemeentelijk Museum 't Oude Slot te Zeelst, gemeente Veldhoven, waar vanaf 1988 jaarlijks een levende kerststal wordt ingericht.

22

Kerststallenroute 1994 (Eersel 1994). Deze brochure, sinds 1986 uitgegeven door de vvv te Eersel, bevat drie routes door de Kempen alsmede een overzicht van regionale kerst-evenementen. *Kerststallen Hart van Brabant* (Tilburg 1994): de derde uitgave van de Streek vvv Hart van Brabant in deze soort met eveneens drie routesuggesties van telkens circa 70 km. Dergelijke brochures verschijnen sindsdien jaarlijks en zijn soms al vóór Kerstmis uitverkocht (mededeling vvv 's-Hertogenbosch, december 1995). Vgl. ook L. Wijffels, 'Schoolreisjes naar bakskes vol stro. Uitgestippelde kerststallentochten in Zuid-Nederland en in Noord-België', *Brabants Dagblad* 21-12-1995 en 'Interesse voor kerststal stijgt in Midden-Brabant. vvv organiseert routes', *Brabants Dagblad* 15-12-1995.

23

Kerststallen provincie Antwerpen, Vlaanderen, België (Antwerpen 1992). Deze brochure wordt sinds 1984 uitgegeven door de Toeristische Federatie van de Provincie Antwerpen en bevat vier routesuggesties waarbij de kerststallen met levende dieren apart worden vermeld. Ook deze brochure wordt jaarlijks in licht aangepaste vorm uitgegeven. De centraal georganiseerde vvv-kerststallenroute zelf dateert van 1982, hoewel al veel eerder door particulieren en groepen (geïmproviseerde) regionale kerststaltochten werden gemaakt.

24

Van Gorp 1989. Vgl. ook de bijdrage van Cappers aan dit themanummer.

25

Brochure *Vlaamse kerststallenroutes* (Antwerpen 1995).

26

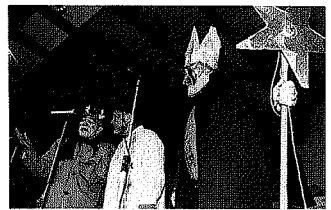
M. Linssen, 'Kerststallen en kerstspelen in beeld. vvv's stippelen kerstroutes uit door de Kempen en het Brabantse land', *Brabants Dagblad* 22-12-1994, 29.

afsluitend klapstuk een opvoering in de Antwerpse Kempen. Kerstmis is in dat opzicht commercieel interessant, zo niet *big business* geworden in wat vroeger juist een slappe tijd was wat dagtoerisme betreft.

Spektakelstallen als gemeenschapssymbolen

Vanuit de Noordbrabantse Kempen, waar de openluchtkerststallen in dorpen als Geldrop en Valkenswaard reeds in het begin van de jaren zestig hun intrede in het publieke domein deden,²⁷ is het gebruik langzaam maar zeker in de loop van de jaren negentig doorgedrongen tot de Meierij van 's-Hertogenbosch, waar sinds kort ook een speciale route bestaat. Het kerngebied van de 'echte' spektakelstallen wordt echter nog altijd gevormd door de Nederlandse en Belgische Kempen, met het verschil dat in laatstgenoemde regio aanzienlijk meer werk gemaakt wordt van aanvullende activiteiten zoals de genoemde optochten en toneelopvoeringen.

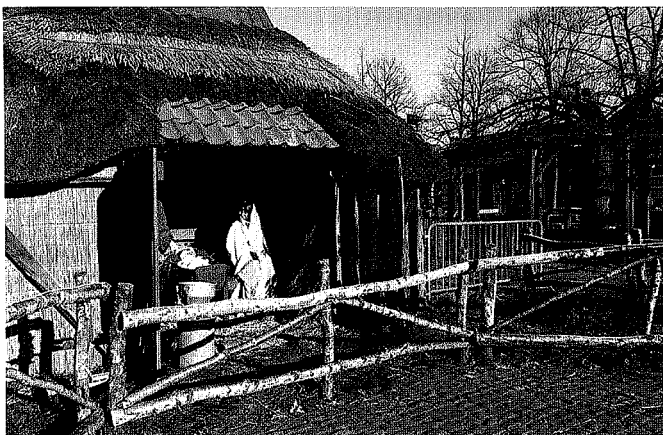
De kerststal vormt aan beide landszijden der Kempen een belangrijk symbool van de lokale *communitas*.²⁸ Het is met andere woorden een samenbindend symbool geworden voor plaatselijke gemeenschappen. Hoe spectaculairder de stal, hoe beter. Dit competitief streven naar onderscheid en lokale (of in het geval van de buurtschappen en gehuchten zelfs intralokale) identiteit waarbij men probeert elkander de loef af te steken, wordt sterk bevorderd door de vvv-brochures waarin iedere gemeente zich zo voordelig mogelijk wil presenteren. Ook de middenstand heeft hier belangen: december is immers de verkoopmaand

▲
Opvoering van het kerstspel *Waar de ster bleef stille staan* van Felix Timmermans door amateurs/ buurtbewoners in het gehucht Gierle-Hemeldonk nabij Turnhout (Foto: Rosa Verhoeve, 29 december 1995).

²⁷
Vgl. voor de incidentele initiatieven te Tilburg (1952) en 's-Hertogenbosch (1953) de bijdrage van Cappers aan dit themanummer.

²⁸
Vgl. voor de toepassing van dit begrip Turner 1974.

◀
Kerststal, in de vorm van een archaische 'schob' oftewel karstalling, op de markt te Eersel (Foto: Rosa Verhoeve, december 1995).

bij uitstek en een stal als publiekstrekker kan geen kwaad. In steeds meer plaatsen is men tevens, naar Duits voorbeeld, kerstmarkten gaan organiseren.²⁹ In veel plaatsen kent men dan ook naast de binnenkerkelijke parochiestal een openbare 'levende' stal op ware grootte – bij voorkeur zo centraal mogelijk gelegen nabij winkels, horeca en eventuele kerstmarkt, bijvoorbeeld op het marktplein.³⁰

De hedendaagse openluchtstallen kennen een intrigerende mengeling van profane en religieuze elementen. Type-rend zijn het hoge kinderboerderij-karakter en ivn-gehalte.³¹ De kerststallen zijn zonder uitzondering met veel groen aangekleed. Hierbij overheerst natuurlijk het denngroen, maar in sommige plaatsen wordt voor de aankleding van de stal door de gemeente zelfs een officiële 'sprokkelvergunning' gegeven om de stal een zo natuurlijk mogelijk aanzien te geven. Bij deze activiteiten zijn dan ook vaak daadwerkelijk leden van plaatselijke ivn-afdelingen met kennis van zaken betrokken om het geheel verantwoord uit te voeren en bijvoorbeeld zorg te dragen voor herplanting van bomen. Opmerkelijk is voorts dat in veel stallen verwijzingen naar vroeger liggen besloten. Nu speelt het kerstverhaal op zich wel in het verleden, maar juist naar die bijbelse context wordt niet zozeer verwezen. Men richt de stallen daarentegen in met oude landbouwwerktui-

▲ Als competitief voorbeeld voor de stal te Eersel diende deze 'karschob' te Casteren, die als meest 'authentieke' van de Noordbrabantse Kempen te boek staat. Sommige kerststalroutechauffeurs nemen niet eens de moeite om uit te stappen maar rijden op het dorpsplein tot vlak voor de kerststal (Foto: Rosa Verhoeve, 29 december 1995).

²⁹ Vgl. bijvoorbeeld 'Twee dagen kerstmarkt in centrum van Rosmalen. Arreslee en glühwein in "kerstdorpje"', *Brabants Dagblad* 23-11-1995. Deze kerstmarkt werd aldaar voor het eerst gedurende twee dagen gehouden waarbij de initiatiefnemer, die verbonden is aan de plaatselijke ondernemersvereniging, de kerstmarkt van Aken als ideaalbeeld voor ogen heeft. Het oude spanningsveld tussen kerst en café (vgl. het openingscitaat uit Van der Heijden) is hier origineel opgelost: in Rosmalen staat tijdens de kerstmarkt naast de kerststal een kerstcafé!

³⁰ De 'levende' openluchtstal is overigens als incidenteel fenomeen op zich al

gen en gebruiksvoorwerpen die de sfeer van het onbedorven oude plattelandsleven oproepen. Kerststallen als nostalgische plattelandsidyllen in een gemoderniseerde en verburgerlijkte wereld. In sommige gevallen wordt de kerststal zelfs in een museum opgebouwd, zoals in Zeelst (gemeente Veldhoven) of Eersel het geval is: hier heeft de musealisering van de kerststal haar hoogtepunt bereikt. De populariteit van zo'n gemusealiseerde stal blijkt wel uit het aantal bezoekers. Op beide kerstdagen, waarbij geen entree wordt geheven, krijgt het Veldhovense museum in totaal zo'n vijftienghonderd personen over de vloer; ongeveer een vijfde van het jaarlijkse bezoekersaantal.³²

In dit gemeentelijke museum werd op tweede kerstdag 1994 door Renate van de Weijer een volkskundige enquête gehouden om meer te weten te komen van de achtergronden en percepties van de kerststalbezoekers.³³ In

veel ouder. In mijn bijdrage gaat het echter om een brede, algemene verspreiding alsmede de combinatie van afzonderlijke stallen tot regionale kerststalroutes met een bovenlokale aandacht door pers en publiek.

31

'ivn' staat voor 'Instituut Voor Natuurbeschermingseducatie'.

32

Mols 1995.

33

R.B. van de Weijer, 'Volkskundige enquête Kempische kerstgebruiken', 26-12-1994. Het betreft een bewust kort gehouden vragenlijst van één A-4 die per groep bezoekers aan de levende kerststal in Museum 't Oude Slot te Zeelst, gemeente Veldhoven werd uitgereikt. De originele vragenlijsten berusten bij Museum 't Oude Slot te Veldhoven; kopieën zijn gedeponeerd

De kerststal te Casteren is, zoals het een wagenstelling of 'karschob' betaamt, ingericht met oude landbouwwerktuigen (Foto: Rosa Verhoeve, 29 december 1995).

De levende kerststal in Gemeentelijk Museum 't Oude Slot te Zeelst, gemeente Veldhoven (Foto: Renate van de Weijer, 26 december 1994).

totaal werden 132 groepen geënquêteerd alsmede drie individuele personen. Te zamen betreft het 709 personen, onder wie 270 kinderen. Slechts negentien groepen kwamen zonder kinderen. De gemiddelde groeps grootte bedroeg vijf personen, in 95% van de gevallen betrof het gezinnen, waarbij 28% werd vergezeld door (een der) grootouders of andere familieleden (grafiek 1). Het totale aantal bezoekers van de museale kerststal te Zeelst op tweede kerstdag 1994 bedroeg 1435 personen, hetgeen betekent dat we van 40% over nadere informatie beschikken. De kinderen uit de ondervraagde groep kwamen allen onder begeleiding van volwassenen. De meeste bezoekende kinderen (130 personen) zijn 4 t/m 7 jaar oud, de groep van 1 t/m 3 jaar was vertegenwoordigd met 74 personen, de groep van 8 t/m 10 met 41 kinderen en tenslotte een kleine categorie van vijf baby's alsmede twintig kinderen uit de leeftijdscategorie 11 t/m 14 jaar.

Ongeveer de helft van de bezoekers (48%) bezoekt de 'levende' kerststal in Zeelst elk jaar, een klein kwart (23%) met enige regelmaat, zij het niet als vast jaarlijks ritueel. Een groep van 29% bezocht de stal in 1994 voor het eerst.³⁴ Daarbij komt dat een meerderheid van 69% alleen de plaatselijke kerststal bezoekt (van de 132 groepen zijn er 109 afkomstig uit Veldhoven³⁵), waarvan slechts een klein gedeelte ook de kerststallen in parochiekerken bekijkt (7%). Een groep van 23% bezoekt ook andere spektakelstallen in de regio, waarvan slechts een klein deel (8%) daarbij gebruik maakt van de kerststallenroutes die door de vvv zijn samengesteld (grafiek 2). Van de geënquêteerde bezoekers was 75% katholiek, 12% protestant en gaf 12% op niet tot een religie te behoren. Deze gegevens komen in grote lijnen overeen met de plaatselijke religieverhoudingen. Interessant is dat 42% aan geeft nooit een kerkdienst te bezoeken. Een vijfde van de bezoekers behoort daarentegen tot de categorie van trouwe, wekelijkse kerkbezoekers, terwijl een groep van 38% alleen met feestdagen of bij gelegenheid van bijvoorbeeld een huwelijk of uitvaart de kerk bezoekt (grafiek 3). Gevraagd werd ook naar het geven van cadeaus in december. Hieruit blijkt de onaantastbare positie van sinterklaas als geschenkenfeest: 63% van de groepen geeft alleen met 5 december een geschenk. Zij die alleen met kerst schenken (9%) of helemaal geen cadeaus geven (4%) vormen een minderheid, evenals de groep die met sinterklaas alleen de kinderen bedeeft en met kerst volwassenen geschenken

bij het P.J. Meertens-Instituut te Amsterdam. Voor de vragenlijst en de uitgewerkte gegevens wordt verwezen naar de bijlage, tabel en grafieken.

34

Van de 132 groepen gaven er 73 aan ook gedurende de rest van het jaar het museum te bezoeken, de rest kwam er alleen (incidenteel of jaarlijks) voor de kerststal.

35

Er waren geen Belgische bezoekers onder de ondervraagden die allen uit de nabije omgeving afkomstig zijn, met als uitzondering enkele Canadese emigranten die met familie uit Veldhoven de kerststal bezochten.

geeft (2%). Een relatief grote groep kerststalbezoekers (23%) geeft echter anno 1994 met beide feesten (zowel aan kinderen als volwassenen) cadeaus (grafiek 4). Bij gebrek aan vroegere momentopnamen kunnen we niets zeggen over deze laatste ontwikkeling, maar gesprekken met bezoekers geven wel de indruk dat dit een ontwikkeling van de laatste vijf jaar betreft.³⁶ In dat opzicht vormt de kerstman wel degelijk een recente concurrerende collega van de goedheiligman in de Kempen. Wat huiselijke 'gezelligheid' betreft spant Kerstmis echter zonder twijfel de kroon: zo hadden alle kerststalbezoekers thuis een kerstboom staan. Over een eigen stalletje beschikte 77%, terwijl op het vragenformulier tevens spontaan vele andere soorten kerstdecoraties werden opgegeven (zie tabel). Het is dan ook niet verwonderlijk dat het kerstfeest in commercieel opzicht *big business* vormt dat het boekjaar voor vele middenstanders en winkelbedrijven vlak voor de eindstreep een flinke impuls geeft.³⁷ Anderzijds behoeft de hoge score aan kerstbomen en -stallen relativering aangezien het in Zeelst kerststalbezoekers betrof die vanzelfsprekend openstaan voor deze decemberrituelen. Daarnaast zijn het overwegend gezinnen met jonge kinderen, zodat de gegevens met betrekking tot het vieren van sinterklaas als representatief kunnen worden beschouwd.

Reli-toerisme: 'echter kan niet'

De kerststal in de Bossche Sint-Jan krijgt zoals we reeds stelden aanzienlijk meer bezoekers. Aan het thema van de stal, dat jaarlijks wisselt, ligt in 's-Hertogenbosch meestal een diepere theologische gedachte ten grondslag. In 1994 was dat bijvoorbeeld 'de levensboom', dit naar aanleiding van de fatale ziekte van plebaan G. van de Camp.³⁸ Een dergelijke spirituele diepgang ontbreekt doorgaans bij de kleinere spektakelstallen op het platteland. Anderzijds is het maar zeer de vraag in hoeverre de bezoekers van de Bossche kerststal zich bewust zijn van, of zich kunnen en willen openstellen voor de diepere symboliek achter het kerstdecor. Zeker is dat het merendeel van het publiek niet komt voor het 'verhaal', maar zich wil vergapen en laten vermaken. Het is een vorm van *reli-toerisme*, om het maar eens in turbo-taal uit te drukken. Sommige ouders grijpen de stal aan als een educatief moment om hun kinderen de uitgebeelde personen en gebeurtenissen uit het

36

De gezinsgeschenken beperken zich met kerst in sommige gevallen tot een 'kleinigheidje': Van de Weijer, 'Volkskundige enquête Kempische kerstgebruiken', Museum 't Oude Slot, Veldhoven (Zeelst) 26-12-1994, fo. 5, 11.

37

Vgl. ook de gegevens van mw. C.A.C.M. Emmen van de Raad Nederlandse Detailhandel (zie het ten geleide bij dit themanummer). In de Bossche binnenstad is bijvoorbeeld de geschenkenwinkel 'Kadooze' voor ongeveer de helft van zijn omzet aangewezen op (exclusieve) kerst-artikelen. In 1996 werd voor de zesde keer, na een complete herinrichting waarin de zaak liefst tien dagen was gesloten, de 'kerstwinkel' met feestelijk vertoon reeds op 26 oktober geopend. Om in de kerststemming te komen werd bij die gelegenheid *glühwein* gepresenteerd.

38

In 1995 was het thema van de kerststal in de Bossche Sint-Janskathedraal 'Abraham: de belofte', waarbij het bijbelse verhaal van Abraham en Sara centraal stond. In een folder, opgesteld door de werkgroep 'Bezinning in en rond de kathedraal', die elke kerststalbezoeker krijgt aangereikt, wordt dit thema breed uitgewerkt: 'Een rustpunt onder de takken van een levensgrote eik, kathedrale kolom, reikend tussen aarde en hemel. Die eik omvat Abrahams kleine volk, herders en herderinnen, geiten en schapen en ook het kerstgebeuren even verderop. Deze eik omvat ook mij, toeschouwer en deelnemer aan het levensverhaal van God en mensen. Eik, plaats van Gods-ontmoeting, aanzeg-plek. God heeft ook mij iets te zeggen, hier en nu. Wat is zijn boodschap? Wat is mijn antwoord?'

bijbelverhaal te duiden, waarbij niet zelden hiaten in de eigen bijbelkennis naar voren komen... Het is kortom bijzonder leerzaam en vermakelijk om volkskundig veldwerk te verrichten bij de Bossche kerststal.³⁹

In een aantal opzichten is de diocesane kerststal van de Sint-Jan echter heel wel te vergelijken met de kleinere (plattelands)versies. Zo krijgt ook in de kathedraal de natuur met levensgrote bomen en opgezette beesten in landschappelijke decors een zwaar, zelfs dominant ecologisch, accent. Daarnaast kunnen we, zij het in beperkte mate, ook een oude boerenwagen, landbouwwerktuigen en andere plattelandsattributen aantreffen. Zowel in het stedelijke Den Bosch als op het platteland zijn de toeschouwers uitermate kritisch: alles wat niet authentiek is of lijkt wordt becommentarieerd en lijkt afbreuk te doen aan de gekoesterde mythe van ongereptheid. In december 1994 werden naar aanleiding van de Bossche stal relatief veel opmerkingen gemaakt over de fauna: zo zouden er veel te weinig vogels in de bomen zijn aangebracht.⁴⁰ In Zeelst worden de acteurs van Maria en Jozef geacht hun horloges af te doen! Maar dan nog treffen we in de op de enquêteformulieren genoteerde reacties opmerkingen aan dat er 'te weinig groen' en kerstversiering is aangebracht, dat de kuikentjes die er het vorig jaar eens waren ontbraken, dat de baard van Jozef onder de maat was, dat een vrouwelijke koning met forse baard daarentegen geen pas gaf en de 'Maria' veel te jong was om voor moeder te spelen. De jeugdige kerststalbevolking van de plaatselijke scouting-groep kreeg vele welgemeende adviezen, bijvoorbeeld om meer te (glim-)lachen, te zingen en 'levend' te acteren. Ook het Kerstkindje mocht volgens een informante wel wat jonger zijn. Een bejaarde dame was daarentegen vol lof: 'Echter kan niet', noteerde zij op haar formulier.⁴¹

Slotbeschuwing: dynamische toeëigeningen

De Oostbrabantse kerststallen zijn met andere woorden volgens bepaalde belevingskaders door het grote publiek toegeëigend. Los van bijvoorbeeld diepere, theologische gefundeerde gedachten geeft men – al naar gelang leeftijd en sociaal-culturele groep – betekenis aan het getoonde kersttafereel. Hierbij spelen naast religiositeit belangstelling voor de natuur, milieubesef en noties van historiciteit en musealisering een grote rol.⁴² Het idyllische 'bruine'

³⁹ Veldwerk (in samenwerking met fotografe Rosa Verhoeve) verricht in het kader van het onderzoeksproject 'Dutch Rituals' van het P.J. Meertens-Instituut in de Bossche Sint-Janskathedraal, 26-12-1995 en 6-1-1996. In feite is deze stal de enige spektakelstal die door een kerkbestuur wordt georganiseerd; de andere 'levende' stallen in het Bossche bisdom zijn in meer profane handen en hebben geen catechetisch of pastoraal-instrumenteel doel – hetgeen in Vlaanderen meer gebruikelijk lijkt.

⁴⁰ *Brabants Dagblad*, 19-12-1994.

⁴¹ Van de Weijer, 'Volkskundige enquête Kempische kerstgebruiken', Museum 't Oude Slot, Veldhoven (Zeelst) 26-12-1994, fo. 10, 13, 43, 68, 82, 88, 100, 119, 134.

⁴² Vgl. Post 1991a, 1991b.

beeld van het onbedorven plattelandsleven en het 'groene' sentiment van een onbedorven natuur vloeien hier naadloos in elkaar over. Het betreft een sterke verwevenheid van sacrale (al dan niet kerkelijke) en profane elementen. De term spektakel is in dit opzicht wel toepasselijk: de stallen worden volgens een, al dan niet door vvv's aange-reikt stramien, door letterlijk toeschouwende buitenstaanders bezocht en bezichtigd in de vrije tijd. De kerststallen zijn met andere woorden een regionaal 'toeristisch-recreatief product' geworden waarbij moderne marketingmiddelen met succes worden ingezet.

Voorts is de niet-geringe organisatie rond de voorbereiding, opbouw, 'bevolking', exploitatie en afbraak van de stallen ingekaderd in lokale structuren. Opmerkelijk is dat de parochiestructuur hierbij niet domineert. De kerststal is een zaak van de parochies overstijgende *communitas* geworden waarin niet alleen het bedrijfsleven en de middenstand, maar ook plaatselijke verenigingen zoals de scouting, de ivn, de heemkundekringen en de Katholieke Plattelandsjongeren zijn betrokken. Deze netwerken overlappen elkaar ten dele en zorgen voor een hechte structuur, waarbij de continuïteit van de stallen niet afhankelijk is van één persoon of organisatie. Tenslotte staan de gemeentebesturen en middenstanders in Kempen en Meierij bijzonder positief tegenover deze levende kerststallen in de openlucht. Dit alles in ogenschouw nemend is het dan ook niet verwonderlijk dat de spektakelstallen in korte tijd zo'n hoge vlucht hebben genomen.

Het gevoel één hechte gemeenschap te vormen, zoals dat onder meer tot uitdrukking komt in de openluchtstallen, heeft kenmerken van zogenaamd lokalisme waarbij gezocht wordt naar cultuuruitingen die zich lenen als plaatselijk identificatiepunt. Het is als het ware te beschouwen als een reactie op de uniformisering van de samenleving in de Kempen waarbij elke dorpsamenleving door middel van een karakteristieke stal tijdelijk een 'eigen' gezicht krijgt. Zo beschouwd betreft het hier tekens van een cultureel anti-nivelleringsproces waarbij, in contrast tot regionale of nationale homogeniseringsverschijnselen, gestreefd wordt naar diversiteit en typische eigenheid.⁴³ Dit laatste vormt tevens een spelelement van competitie tussen de dorpen in een regio onderling: wie heeft de grootste, origineelste, meest authentieke of spectaculaire stal binnen de gemeentegrenzen. Het is juist ook deze dialectiek tussen structuur en spel die de dynamiek bevoor-

▲ Een traditionele gipsen kerstgroep in de Kempen (Foto: Rosa Verhoeve, december 1995).

⁴³

Vgl. Van Ginkel 1995, 52-54, 75-78; Cohen 1985, of vanuit volkskundig perspectief: Korff 1980; Köstlin 1996.

dert en rituele verstarring tegengaat. Staat bij structuur-elementen (zoals organisatiekaders en vvv-marketing) de formele orde van het ritueel centraal, in de spelelementen kunnen juist de bindende *communitas*-gevoelens van een specifieke saamhorige eigenheid goed tot uiting komen.⁴⁴

De wending naar natuur en natuurmystiek, zoals we die ook in de context van de Oostbrabantse kerststallen aantreffen, is een vrij algemeen verschijnsel. Zo krijgt bijvoorbeeld de cultus van de heilige Hubertus in de Belgische Ardennen, met Saint-Hubert als centrale cultusplaats, de laatste jaren steeds meer betekenselementen die verwijzen naar milieubesef en natuurbehoud. Sint-Hubertus wordt dan ook niet alleen meer aangeropen tegen hondsoldheid of voor een goede jacht, maar geldt thans voor sommigen tevens als patroon van een ongerepte natuur met gezonde bossen, een schone bodem, heldere lucht en zuiver water.⁴⁵ In dat opzicht valt Sint-Hubertus als milieuheilige heel goed te combineren met het gewenste natuurlijke imago van de Ardennen dat in economisch opzicht sterk afhankelijk is van het toerisme. Daarbij komt dat in tegenstelling tot de jacht dit patronaatschap slechts positieve betekenselementen kent. Hier zien we hoe dynamisch ook oude, traditionele devoties kunnen zijn in het naar sociaal-culturele groep gedifferentieerde proces van betekenisproductie en -toeëigening.

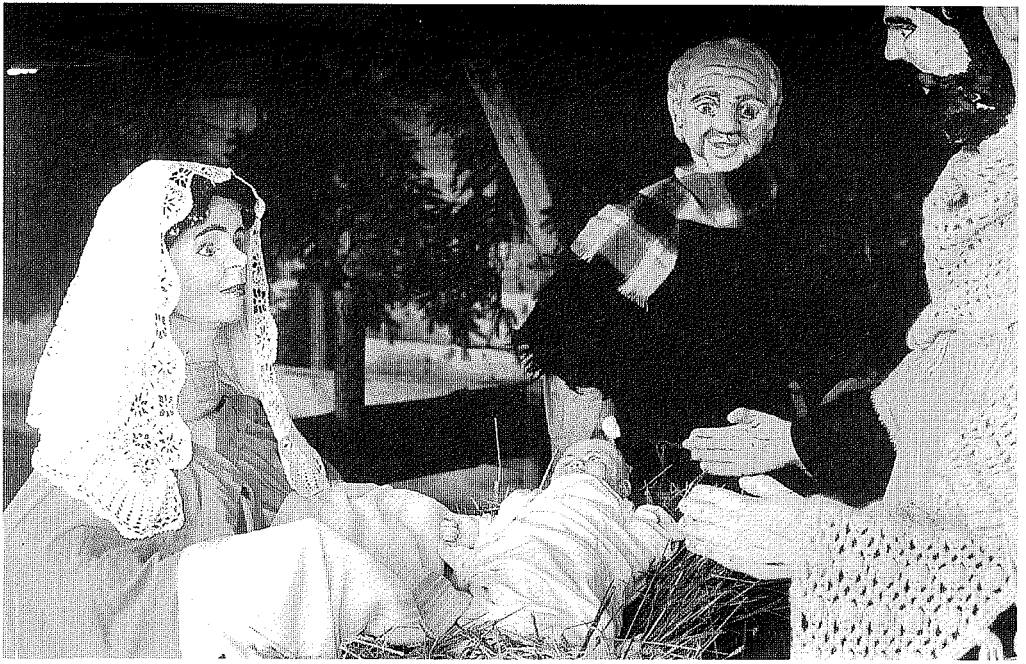
De spektakelstallen in de openlucht kunnen in academisch-historisch opzicht bezwaarlijk als oud gekenschetst worden; in de historische beleving van de organisatoren, bouwers, acteurs en vooral de bezoekers en toeschouwers geldt het evenwel als een schier onaantastbare traditie waar 'ziel en zaligheid' in wel heel profane zin lijken af te hangen. We hebben hier dan ook te maken met een 'nieuwe traditie' of, zo men wil, van een 'uitgevonden traditie' waarbij het musealiserende element alsmede het karakter van een jaarlijks terugkerend ritueel de participanten verbinden met een ver of meer nabij verleden.⁴⁶ 'The world we have lost' wordt in december en januari in de Kempen kortom bij wijze van 'heile Welt' waarin het 'stille nacht, heilige nacht' klinkt, weer even letterlijk tot leven geroepen. Daarbij projecteert men de huiselijke 'gezelligheid' zoals die rondom Kerstmis in het huiselijke domein gestalte krijgt als het ware op geïmproviseerde dierenverblijven in de openlucht.⁴⁷ Deze kleinschalige stallen met 'kinderboerderij-dieren' staan niet alleen in omvang in schril contrast tot de in deze regio zeer nadrukkelijk aanwezige bio-

44
Boissevain 1991.

45
Vgl. Dierkens en Duvosquel 1991;
vgl. ook mijn bespreking in *Trajecta 2*
(1993) 79.

46
Vgl. Hobsbawm 1983, Post 1996.
Vgl. ook Zacharias 1990.

47
Deze gedachte ontleen ik aan Marc
Jacobs, waarvoor dank.

industrie, maar transformeren tevens agrarische zakelijkheid in rurale idylle. Een Christuskind zou in de echte stallen immers maar bar weinig geborgenheid vinden!

Men is fier op de plaatselijke stal – het grote aantal lokale bezoekers wijst daar op – en een zegsman noteerde bijvoorbeeld niet zonder trots dat hij, stammend uit een 'oud Zeelst geslacht', de kerststal dan ook als vanzelfsprekend jaarlijks met een bezoek vereerde. Kerstmis, zo bleek ook uit de enquête naar het kerststalbezoek aldaar, is overwegend een gezins- en familiefeest waarbij de geschenken, die overigens overwegend met sinterklaas worden gegeven, de banden verstevigen. Een ander noemde de stal letterlijk 'feeënriek',⁴⁸ en hiermee stoten we op een dieper gevoelde behoefte bij brede groepen in de Zuidnederlandse samenleving aan een al dan niet religieuze romantiek⁴⁹ met vele betekenislagen, die in de actuele regionale kerstcultuur als nooit tevoren, zo lijkt het, in een plastisch vocabulaire worden vormgegeven.

▲
Zelfgemaakte kerstfiguren in de openluchtstal te Luykgestel, waarvoor markante dorpsbewoners model hebben gestaan, in nostalgische Kempische kledij (Foto: Rosa Verhoeve, 29 december 1995).

⁴⁸
Van de Weijer, 'Volkskundige enquête Kempische kerstgebruiken', Museum 't Oude Slot, Veldhoven (Zeelst) 26-12-1994, fo. 6 en 8.

⁴⁹
Dit is overigens een landelijk verschijnsel, dat in de Kempen echter deels een regionale vormgeving heeft gekregen. Vgl. Jansen 1995. De belangstelling voor meer algemene religieuze zaken lijkt zich in de pers in toenemende mate te concentreren in de decembermaand, afgaande op bijvoorbeeld de bijlagen van zowel landelijke als regionale dagbladen (bijvoorbeeld E. Schoots, 'Kerkgang als uitje. De eredienst moet een feest zijn', *NRC Handelsblad*, weekagenda 22-12-1994).

Summary

'Ho, ho, ho, come to the Christmas show'

Spectacular Nativity Scenes; the tug between community spirit and competition in the Kempen region

Stimulated by the Dutch Bureau of Tourism (vvv) as a form of 'religious tourism', the phenomenon of 'Christmas-crèche tours' became increasingly popular in Kempen, a region in the southeastern part of the province of Noord-Brabant, in the second half of the 1980s. In 1992 a variation of this practice was introduced in mid Noord-Brabant. It was taken from the neighbouring Belgian region (Antwerp Kempen), where an open-air Christmas crèche was built in the regional capital of Turnhout in 1957. This initiative was emulated throughout northern Belgium to such an extent that a route of all the Nativity Scenes was mapped. This article is less concerned with the actual design of the crèches than with questions of what is the meaning of this new tradition and what underlies its popularity. As part of this analysis, a field survey was conducted at a local Christmas crèche on Boxing Day of 1994.

A strong community element can be detected in the spectacular open-air Nativity Scenes with live animals. These serve as the symbol of communities desiring to emphasise their identity in a world that is becoming progressively more uniform. Coupled with this localism is a certain rivalry between the various towns, the one wishing not to be outdone by the other. A striking feature of the crèches is the large number of references to the past. Virtually designated as museum pieces, the displays include icons of 'the world we have lost', with obsolete huts and old farm machinery. The crèches also incorporate an ecological aspect in the form of abundant greenery (pine) and especially petting animals: in this respect, the Christmas mangers form a stark contrast with the modern livestock accommodation in the bio-industry.

Literatuur

- Boissevain, J., 'Nieuwe feesten: ritueel, spel en identiteit', in: J. Boissevain (ed.), *Feestelijke vernieuwing in Nederland?* (Amsterdam 1991) 1-11
- Cohen, A.P., *The symbolic construction of community* (Chichester 1985)
- Coolen, A., *Kerstmis in de Kempen* (Rotterdam 1937)
- Dekker, A.J., 'De opkomst van kerstboom en kerstviering in Nederland (ca. 1835-1880)', *Volkskundig Bulletin* 8 (1982) 129-179
- Dierkens, A., en J.-M. Duvosquel (ed.), *Le culte de Saint Hubert au Pays de Liège* (Saint-Hubert 1991)
- Dijk, J. van, *Rond de Geerlingse brug. Herinneringen van Jan van Dijk* ('s-Hertogenbosch 1994)
- Gilst, A.P. van, *De kerstboom. Herkomst, geschiedenis en folklore* (Veenendaal 1971)
- Ginkel, R. van, *Groen-Zwart, Texels in het hart. Beschouwingen over een eilandcultuur* (Amsterdam 1995)
- Gorp, G. van, 'En daar sloten noch vensters noch deuren'. *33 Jaar 'Kerstmis in de Stad' Turnhout* (Turnhout 1989)
- Heijden, A.F.Th. van der, *De gevarendrieboek* (Amsterdam 1985)
- Hobsbawm, E., 'Introduction: inventing traditions', in: E. Hobsbawm en T. Ranger (ed.), *The invention of tradition* (Cambridge 1983) 1-14
- Jaanus, H.J., 'Kerstgebruiken', in: C.W. Mönnich (ed.), *Encyclopedie van het Christendom. Protestants deel* (Amsterdam/Brussel 1955) 473-474
- Jansen, M., 'De nieuwe kersttrend. Slapende kerstmannetjes, gouden engeltjes en zeehondjes gecombineerd met blauw-paarse ballen', *Traditie. Tijdschrift over tradities en trends* 1 (1995) nr. 4, 18-19
- Köstlin, K., "'Heimat" als Identitätsfabrik', *Österreichische Zeitschrift für Volkskunde* 99 (1996) 321-338
- Korff, G., 'Folklorismus und Regionalismus. Eine Skizze zum Problem der kulturellen Kompensation ökonomischer Rückständigkeit', in: K. Köstlin en H. Bausinger (ed.), *Heimat und Identität. Probleme regionaler Kultur. 22. Deutscher Volkskunde-Kongress in Kiel vom 16.-21. Juni 1979* (Neumünster 1980) 39-49
- Laan, K. ter, *Folkloristisch woordenboek van Nederland en Vlaams België* ('s-Gravenhage/Batavia 1949)
- Mak, J.J., *Het kerstfeest. Ontstaan en verbreiding, viering in de middeleeuwen* ('s-Gravenhage 1948)
- Meurkens, P., *De dagboeken van P.N. Panken. Memorieboek van een Brabantse schoolmeester. Vierde band: 1880-1888* (Eindhoven 1995)

- Mols, P., *Verslag over het kalenderjaar 1994 van Gemeentelijk Museum 't Oude Slot* (Veldhoven 1995)
- Nouwens msc, J., 'Kerstboom', in: J.C. Groot (ed.), *Encyclopedie van het Christendom. Katholiek deel* (Amsterdam/Brussel 1956) 494
- Post, P., 'Traditie gebruiken. Sint Hubertus in Muiderberg', in: M. van Uden, J. Pieper en E. Henau (ed.), *Bij geloof. Over bedevaarten en andere uitingen van volksreligiositeit* (Hilversum 1991a) 190-209
- Post, P., 'Het verleden in het spel? Volksreligieuze rituelen tussen cultus en cultuur', *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek* 7 (1991b) 79-124
- Post, P., "'God kijkt niet op een vierkante meter..." of Hobsbawm herlezen...', in: C. van der Borgt, A. Hermans en H. Jacobs (red.), *Constructie van het eigene. Culturele vormen van regionale identiteit in Nederland* (Amsterdam 1996) 175-200
- Renterghem, T. van, *When Santa was a Shaman. Ancient origins of Santa and the Christmas Tree* (St. Paul, MN 1995); Nederlandse editie onder de titel *Het geheim van Sinterklaas en de kerstman* (Utrecht 1996)
- Rooijackers, G., 'Percepties van bovennatuur. Continuïteit en verandering in de Zuidnederlandse ritepraktijk', *Jaarboek voor Liturgie-Onderzoek* 11 (1995) 103-133
- Timmermans, F., *En waar de ster bleef stille staan* (Amsterdam 1925)
- Turner, V., *Dramas, fields and metaphors. Symbolic action in human society* (Ithaca 1974)
- Voskuil, J.J., 'Die Diffusion des Weihnachtsbaums in den Niederlanden', *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 20 (1973) 92-104
- Zacharias, W., (ed.), *Zeitphänomen Musealisierung: das Verschwinden der Gegenwart und die Konstruktion der Erinnerung* (Essen 1990)

Tabel

BEZOEKERS KERSTSTAL ZEELST:
KERSTDECORATIES THUIS (N=135)

kerstboom	135	100 %
kerststal	104	77 %
trapje met lampjes	30	22,2 %
kaarsen	25	18,5 %
kerststukje	21	15,6 %
krans, ster, bal (voor raam)	14	11,2 %
kerstklok	11	8,1 %
buitenverlichting	3	2,2 %

bron: enquête PJM1, 26-12-1994

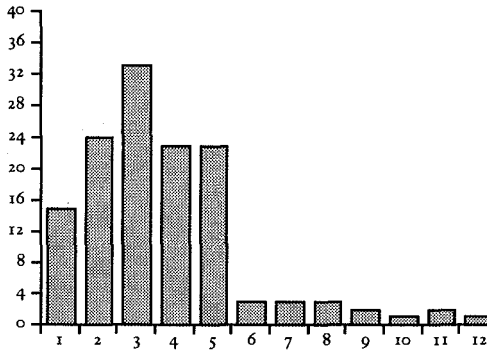
(er is alleen expliciet naar de drie eerste items gevraagd; de andere items zijn spontaan opgegeven en betreffen aldus minimale waarden)

Grafieken

GRAFIEK 1

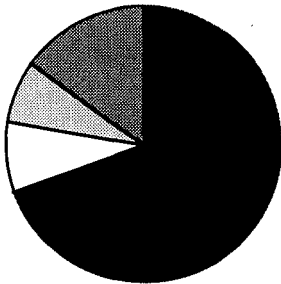
Groepsgrootte bezoekers kerststal Zeelst, 26-12-1994
bron: enquête PJMI, 26-12-1994

In totaal zijn 132 groepen geënquêteerd (alsmede drie individuele bezoekers) van te zamen 709 personen; de gemiddelde groepsgrootte bedraagt 5,25 personen. In 95,2% van de gevallen betreffen de groepen gezinsleden; in 28,1% worden zij daarbij vergezeld van andere familieleden (meest grootouders).

GRAFIEK 2

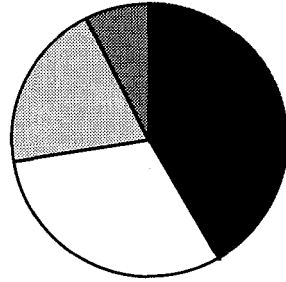
Bezoek andere kerststallen
bron: enquête PJMI, 26-12-1994

■ neen, alleen kerststal Zeelst	69,3%
□ ja, vvv-kerststallenroute	8,0%
▒ ja, alleen parochiekerken	7,3%
▓ ja, openluchtstallen in de buurt	15,3%

GRAFIEK 3

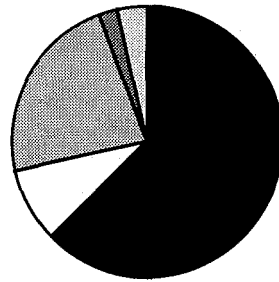
Kerkbezoek bezoekers kerststal Zeelst
bron: enquête PJMI, 26-12-1994

■ nooit	41,8%
□ alleen op feestdagen	30,6%
▒ vrijwel elke week	20,1%
▓ af en toe, bij gelegenheid	7,5%

GRAFIEK 4

Cadeaus bezoekers kerststal Zeelst
bron: enquête PJMI, 26-12-1994

■ alleen met sinterklaas	62,5%
□ alleen met kerst	8,8%
▒ met beide feesten	22,8%
▓ kinderen sint en volwassenen kerst	2,2%
▒ geen cadeaus	3,7%